

**ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ
ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ:
ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ
І ПРАКТИКА**

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г. С. Костюка
Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

**ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ
ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ:
ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ
І ПРАКТИКА**

Монографія

За редакцією

С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова

Книга 2

Київ – Суми
2017

УДК 159.923.2:005

ББК 88.37

О 72

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка
НАПН України (протокол № 4 від 7 березня 2017 р.)*

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка
(протокол № 10 від 27 лютого 2017 р.)*

Рецензенти:

Бондаренко О. Ф. – академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Київського національного лінгвістичного університету;

Смульсон М. Л. – академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

О 72 **Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика** : монографія / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Злиwkова. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. – 540 с.

ISBN 978–966–698–201–1 повне зібрання

ISBN 978–966–698–238–7 (книга 2)

Колективна монографія присвячена сучасним проблемам психології особистості. У книзі висвітлюються теоретичні та прикладні аспекти дослідження особистості у кризових умовах і критичних ситуаціях життя. Розглядаються особливості переживання персонуалогічних, вікових, професійних і соціокультурних криз; умов адаптації, ресоціалізації та розвитку особистості в ускладнених умовах життя. Особливу увагу в представленому науковому доробку приділено проблемам збереження психічного здоров'я людини та надання їй психологічної допомоги в консультативно-терапевтичній практиці.

Адресується фахівцям у галузі психології та суміжних із нею дисциплін, студентам, аспірантам, широкому загалу освітян.

УДК 159.923.2:005

ББК 88.37

© Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017

РОЗДІЛ II

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

- 2.1. Соціально-психологічні чинники подолання кризи ідентичності вимушених мігрантів
О. Є. Блинова 162
- 2.2. Соціально-психологічні чинники подолання посттравматичних стресових розладів у молоді в умовах сучасного соціуму
Н. Є. Завацька, В. Ю. Завацький 180
- 2.3. Психологічні особливості «виходу з війни» військовослужбовців та працівників служби порятунку
О. В. Тімченко 201
- 2.4. Посттравматичне зростання: теоретичні підходи, емпіричні методики та практичні рекомендації
С. О. Лукомська 216
- 2.5. Види і психологічні особливості студентських страхів
М. А. Кузнецов, В. С. Шаповалова 237
- 2.6. Губристична мотивація на кризових етапах онтогенезу особистості
К. І. Фоменко 261
- 2.7. Копінг-поведінка як особистісний ресурс у кризових ситуаціях життя
Н. О. Єрмакова 278

РОЗДІЛ III

ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ПОДОЛАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КРИЗ

- 3.1. Психологічні чинники попередження професійних криз
О. М. Кокун 300
- 3.2. Сучасні дослідження професійного стресу: огляд теоретичних розвідок та емпіричних методик
В. Л. Зликов 316
- 3.3. Суб'єктна позиція студента як чинник попередження кризи професійної ідентичності майбутнього фахівця
Г. К. Радчук 337

3.4. Особливості криз професійного становлення майбутнього медичного психолога <i>А. С. Борисюк</i>	357
3.5. Проблема тактичного мислення спортсменів у контексті екстремальних та невизначених ситуацій <i>Т. І. Щербак</i>	377

РОЗДІЛ IV

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ І ТЕХНОЛОГІЇ ДОПОМОГИ ЛЮДИНІ У ПОДОЛАННІ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ ЖИТТЯ

4.1. Стратегії саморозвитку в життєвій кризі особистості: ресурсний підхід <i>С. Б. Кузікова</i>	397
4.2. Інтерв'язія як засіб підготовки практичного психолога до здійснення консультативної роботи у кризових ситуаціях <i>О. Д. Сафін</i>	420
4.3. Бібліотерапія як засіб превентивного копінгу <i>З. С. Карпенко</i>	440
4.4. Казкотерапія як засіб підтримки психічного здоров'я <i>Л. В. Долинська, О. І. Василевська</i>	456
4.5. Системна модерація в закладах освіти як засіб виходу з кризових ситуацій <i>К. В. Седих</i>	475
4.6. Психологічний супровід батьків розумово відсталих дітей <i>Д. Б. Усик</i>	496
4.7. Розгортання суб'єктності клієнта в контексті психотерапевтичних взаємин <i>Д. В. Черенщикова</i>	515

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	534
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	537

27. Pines A. M. Stress and burnout: The significant difference / A. M. Pines, G. Keinan // Personality and Individual Differences. – 2005. – Vol. 39 (3). – P. 625–635.
28. Raelin J. A. The effect of cooperative education on change in self-efficacy among undergraduate students: Introducing work self-efficacy / J. A. Raelin, M. Bailey, J. Hamman // Journal of Cooperative Education and Internships. – 2011. – Vol. 45 (2). – P. 17–35.
29. Schaufeli W. B. Burnout and reciprocity: Towards a dual level social exchange model / W. B. Schaufeli, D. van Dierendonck // Work and Stress. – 1996. – Vol. 10. – P. 225–237.
30. Toch H. Stress in policing / H. Toch. – Washington, DC: American Psychological Association, 2001. – 219 p.

3.3

СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ СТУДЕНТА ЯК ЧИННИК ПОПЕРЕДЖЕННЯ КРИЗИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

Г.К. Радчук

Дослідження професійного становлення особистості ведеться сьогодні переважно в контексті проблеми становлення особистості як суб'єкта своєї професійної діяльності (О. Борисова, Є. Климов, А. Маркова, М. Пряжников, В. Рибалка, Н. Самоукіна, В. Третьяченко, О. Федоришин, П. Шавір, В. Шадриков та ін.). Професійне становлення виступає в даних дослідженнях як складова частина особистісного розвитку, як тривалий, динамічний, багаторівневий процес, який передбачає не тільки поступовий перехід від одного етапу професійного розвитку до іншого, але і виникнення професійних криз, що характеризують як цілісне буття вже досвідченого спеціаліста, так і функціонування майбутнього фахівця у просторі професійної освіти.

Усвідомлення своєї приналежності до певної професії, що формується у процесі професійної освіти та активного розвитку професійної компетентності визначається психологами як професійна ідентичність (Т. Буякас, П. Гнатенко, О. Єрмолаєва, В. Зликов, Л. Шнейдер та ін.). Це динамічна структура, яка розвивається впродовж усього життя людини, характеризується нелінійністю і нерівномірністю, супроводжується переживанням

криз ідентичності, що спрямовує її розвиток у прогресивному або у регресивному напрямі. Л. Шнейдер характеризує поняття ідентичність як певний результат особистісного та професійного самовизначення, активного рефлексивного процесу, який відображає справжні уявлення суб'єкта про себе, про власний, а не нав'язаний шлях розвитку, супроводжується відчуттям особистісної визначеності, тотожності та цілісності, що дає можливість суб'єкту сприймати своє життя як досвід безперервної єдності життєвих цілей і повсякденних вчинків [14].

Необхідною умовою становлення професійної ідентичності є забезпечення цілісності процесів особистісного та професійного самовизначення, що проявляється не стільки у підпорядкуванні другого першому, стільки у їх взаємодії та взаємозбагаченні на основі гармонізації процесів персоналізації та персоніфікації (О. Орлов, В. Петровський, К. Юнг та ін.). При цьому успішність професійно-особистісного самовизначення фахівця повинна визначатися не тільки і не стільки критеріями персоналізації – досягнення певного професійного статусу, але перш за все критеріями персоніфікації – визначення себе в професії на основі усвідомлення і прояву свого істинного Я та своїх цінностей.

Як зазначає О. Орлов, процес персоналізації особистості пов'язаний з її прагненням бути авторитетною, референтною або привабливою і приводить найчастіше до того, що людина прагне бути адекватною не сама собі, а заданій соціальній ролі [10]. Відтак, в основі персоналізації лежить самоототожнення людини зі значущою для неї роллю. Процес персоніфікації, навпаки, проявляється в бажанні бути самою собою, приводить до збільшення зон актуалізації людини і до відмови від особистісних «фасадів». Успішний перебіг процесу персоніфікації підвищує ступінь позитивності, емпатійності та конгруентності (К. Роджерс) людини і є більш цілісним, інтегративним процесом, ніж персоналізація особистості. Він допомагає людині уникнути повного самоототожнення себе з певною професійною роллю, а її ставлення до світу визначають внутрішні мотиви та буттєві цінності, в яких проявляється істинна сутність індивіда, його внутрішнє Я [10]. Очевидно, переважання процесу персоналізації над процесом персоніфікації й проявляється переважно у прагненні людини до досягнення високого статусу, становища в суспільстві як основної мети всього життя і до

вибудовування свого ставлення до оточення з даної рольової позиції. А оскільки досягнення певного статусу насамперед пов'язано з професійною роллю, саме вона починає визначати ставлення людини до оточення, приводячи до серйозних професійних деформацій та кризи професійної ідентичності.

Таким чином, для попередження кризи професійної ідентичності майбутніх фахівців необхідно у процесі професійної освіти створити умови для активного усвідомлення і прояву студентами свого істинного Я та своїх цінностей, набуття індивідуального способу існування себе у професії та водночас відкриття та збагачення свого Я через можливості професійної діяльності. Звідси випливає необхідність усебічного розгляду студента як суб'єкта освіти, його суб'єктної активності у процесі професійної підготовки.

Суб'єктний підхід, котрий розвивається у рамках гуманітарної парадигми освіти, акцентує увагу не стільки на категорії діяльності, стільки на аналізі стійкості особистості, тих її смислових утворень, які забезпечують суб'єктну позицію людини у світі. Спроба цілісного аналізу поняття «суб'єкт освіти» засвідчила, що в процесі освіти студент накопичує суб'єктний досвід, сам регулює свою пізнавальну діяльність на основі рефлексії не лише результатів, а й процесу і мети цієї діяльності. При цьому регуляція та рефлексія включає не лише раціонально-логічні, операціональні, а й насамперед особистісно-смислові аспекти.

У психології існує визначення особистості як системи суб'єктивних ставлень (Б. Ананьєв, О. Бодальов, Б. Ломов, В. М'ясищев, А. Петровський, С. Рубінштейн та ін.). Особистість цілісна в тому сенсі, що ставлення розуміються не як частина, сторона, елемент, а як інтегральна позиція особистості загалом. Складається певна система уявлень, де з позиції даної особистості, тобто суб'єктивно і пристрасно, репрезентуються різні сторони і компоненти дійсності, в якій вона живе (інших людей, спільнот, майбутньої професійної діяльності, суспільства загалом).

Метою розділу є теоретичне обґрунтування сутності поняття «суб'єктна позиція студента», виокремлення критеріїв рівнів розвитку суб'єктивних позицій і емпіричне дослідження та відповідно аналіз особливостей розвитку суб'єктивних позицій сучасних студентів на підставі отриманих емпіричних показників.

Узагальнення результатів досліджень із проблеми особистісної позиції, виконані в межах різних концепцій та висвітлені в науковій літературі (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, Л. Анциферова, Г. Андреева, О. Асмолов, Л. Божович, М. Боришевський, Б. Братусь, В. Войтко, Ю. Гіппенрейтер, О. Добрович, О. Киричук, І. Кон, І. Міхеєва, В. М'ясищев, Р. Немов, Н. Пезешкіан, С. Рубінштейн, В. Франкл, К. Шорохова та ін.), свідчить про те, що сутність цього феномену трактується по-різному. Аналіз вивчення поняття «позиція» як структурного утворення особистості показав, що, хоча традиційно виявом особистісної позиції вважається сукупність основних ставлень до світу, до людей, до себе, вони зумовлені різними структурними компонентами та інтегральними характеристиками особистості. На думку В. М'ясищева, позиція – це «інтеграція домінуючих вибіркових ставлень у якому-небудь істотному питанні» [9]. Б. Ананьев вважає, що позиція – це складна система ставлень, настанов і мотивів особистості, котрими вона керується у своїй діяльності, цілей та цінностей, на які спрямована ця діяльність [1].

Справді, позиція особистості, як стверджується психологами (К. Абульхановою-Славською, Б. Ананьевим, Л. Божович, О. Леонтьєвим, В. Сафіним, В. Століним) та педагогами (М. Боритко, О. Мацкаловою, В. Серикивим), при всіх підходах є показником її цінностей, виражає її моральні характеристики.

На думку М. Боритка, «позиція – це найбільш цілісна характеристика людини як особистості та індивідуальності. «Якщо особистість – це визначеність позиції людини у відносинах з іншими (у тому числі і в процесі професійної діяльності), то індивідуальність – це визначення власної позиції в житті, самовизначеність усередині самого свого життя...» [3, с. 20].

Означені підходи дозволяють стверджувати, що позиція як система ставлень особистості є детермінантою її активності, а основним джерелом формування суб'єктної позиції особистості є світогляд людини, система життєвих цінностей, життєвий і професійний досвід, набуті знання, вміння, навички.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що позицію особистості характеризують два показники: 1) ставлення до різних явищ, що визначається сенсожиттєвими орієнтаціями; 2) наявність настанов і мотивів, що визначають діяльність особистості.

Водночас варто зазначити, що в психологічній літературі зустрічається поняття «сміслової позиція», яке найбільш рельєфно

представлене в рамках діалогічного підходу в працях Г. Кучинського та О. Соколової. Так, Г. Кучинський пише: «Смислова позиція – це смислопороджуючий центр ... це деяка схема розуміння предмета, модель його представлення та інтерпретації» [6, с. 16–17]. О. Соколова описує смислову позицію особистості «як її спосіб існування в цьому світі, ставлення до себе і до Інших» [12, с. 31] і протиставляє залежну та діалогічну смислові позиції як два варіанти існування і реалізації пристрасності свідомості.

Незважаючи на варіативність конструктів, що використовуються для описання істотних ознак і функцій особистісних позицій, у цих визначеннях можна побачити низку загальних моментів: усталений та водночас динамічний характер суб'єктної позиції, адресованість, її діалогічну інтенціональність.

У процесі аналізу основних напрямів дослідження особистісної позиції підкреслюється, що основним джерелом її формування є світогляд людини, система життєвих цінностей, життєвий і професійний досвід, набуті знання, вміння, навички. Особистісна позиція виступає основою для здійснення людиною своїх внутрішніх потенцій в особистісному, соціальному, професійному планах. При цьому професійна діяльність є однією з найбільш поширених сфер реалізації. Тому і для майбутнього фахівця серед чинників, що впливають на ефективність професійної освіти, наявність суб'єктної позиції, що відображає особистісну позицію, є вирішальною.

Аналіз підходів до визначення особистісної позиції дозволив сформулювати визначення поняття «суб'єктна позиція студента», виокремити основні компоненти цієї позиції, поєднати їх в динамічні структури, що можуть змінюватись та розвиватись, і на цій основі визначити систему показників, у яких виявляється суб'єктна позиція студента як майбутнього фахівця. При цьому важливо, що кожен із виокремлених показників при відносній самостійності діалектично пов'язаний із позицією особистості загалом.

Оскільки суб'єктність людини проявляється у її професійній діяльності та поведінці, то стосовно студента доцільно говорити про суб'єктну позицію як систему його домінуючих вибіркового ставлень, котрі визначають його майбутню професійну діяльність та активний характер професійно-особистісного розвитку в процесі професійної освіти. Суб'єктна позиція відображає перш за все емоційно-ціннісне ставлення особистості до професійної освіти та

професійної діяльності, орієнтацію на цінності та зразки поведінки, індивідуальність, самостійність, суб'єктність особистості, її активну творчу стратегію.

Безумовно, суб'єктна позиція студента є частиною, сегментом життєвої позиції особистості, що регулює її соціальне самопочуття, це сформована всередині система координат ставлень до навчально-професійної діяльності.

В ідеалі студент повинен розуміти та усвідомлювати свою причетність до одержання освіти, виступати зацікавленою особою в даному процесі, прагнути до удосконалення себе як майбутнього фахівця. Проте факти говорять про інше. Для студентів у більшості випадків характерна орієнтація на репродуктивні методи навчальної діяльності, недостатній рівень самостійності та навчальної самоорганізації, низький рівень самоконтролю та професійної свідомості. Тому так важливо розвивати суб'єктну позицію студента в навчальному процесі, що є запорукою осмисленого, ціннісно-смыслового осягнення професійних знань, професійного аксіогенезу особистості майбутнього фахівця.

На нашу думку, суб'єктна позиція студента – це складна інтегративна характеристика особистості майбутнього фахівця, що відображає його активно-вибіркове, ініціативно-відповідальне, перетворююче ставлення до самого себе, до майбутньої професійної діяльності, до світу і життя загалом. Це цілісне смислове утворення особистості, що відображає стійку систему ставлень до професії, до учасників освітнього процесу в системах «студент – викладач» та «студент – навчальна група», до самого освітнього середовища, до самого себе, включає оцінку особистісного та професійного досвіду, реальності, перспектив, а також власних домагань, що будуть реалізовані в обраній діяльності. Відтак, суб'єктну позицію ми розуміємо як усталений, суб'єктно-пристрасний смислороджуючий центр у структурі особистості. Тому суб'єктна позиція студента – це умова і водночас показник становлення особистості майбутнього фахівця, його професійної ідентичності.

Теоретичний аналіз і власні емпіричні дослідження показали, що основними компонентами суб'єктної позиції студента як майбутнього фахівця виступають: мотиваційно-смыслові, професійно орієнтовані ставлення (критерії – сенсожиттєві орієнтації, професійна спрямованість), ціннісно-діяльнісні ставлення (критерії –

самоствлення, ставлення до особистості інших людей, ставлення в системах «викладач – студент» та «викладач – навчальна група»), регулятивно-поведінкові ставлення (критерії – здатність до управління власною життєдіяльністю, до управління власною особистістю, до саморозвитку та самоактуалізації) (рис. 1).

Рис. 1. Система ставлень у структурі суб'єктної позиції студента як майбутнього фахівця

Суб'єктна позиція реалізується в таких функціях, що розкривають різноманітні аспекти ставлення:

- 1) саморозуміння, яке розкриває таку складову, як емоційно-ціннісні ставлення;
- 2) самооцінки, що означає наявність оцінки самих смислів, свого ставлення порівняно з думками інших людей, з цінностями культури;
- 3) самореалізації, що проявляється в поведінково-нормативних стосунках;
- 4) самоствердженні, котре розкривається тоді, коли особистісні смисли (мотиваційно-смислові ставлення), пройшовши стадію оформлення, стають значущими для оточуючих;

5) саморозвитку, що полягають у єдності самоцінних і ціннісно-діяльнісних ставлень [3].

Безперечно, в період розвитку студента як суб'єкта професійної освіти може проявлятися певна неузгодженість і випереджаюче формування окремих структур щодо інших. Нестійка, несформована суб'єктна позиція характеризується перш за все неузгодженістю, суперечливістю сенсожиттєвих орієнтацій, десинхронізацією актуальних смислових станів. Як справедливо зазначає А. Ленгле: «Не наявність наперед заданих цінностей роблять життя осмисленим. Основна передумова осмисленого життя виникає всередині людини: вона полягає у її внутрішньому ставленні до життя. І саме зміна внутрішнього ставлення до життя часто дозволяє нам побачити зовсім інші цінності» [7, с. 121].

Надзвичайно важливого значення набуває компонент самоставлення. В. Столін виокремлює три емоційні вектори самоставлення: симпатія – антипатія; повага – неповага; близькість – віддаленість [13]. Ці ж вектори, вказує автор, визначають побудову емоційно-ціннісного ставлення однієї людини до іншої, а їх представленість у самоставленні пояснюється механізмом переходу інтерпсихічних ставлень у інтрапсихічну сферу. Позитивне ставлення до самого себе дозволяє приймати рішення у відповідності з внутрішньою переконаністю про їх необхідність і важливість для власної життєдіяльності. Водночас людина, котра негативно ставиться до самої себе, є невпевненою, сором'язливою, часто орієнтується не на внутрішні переконання та бажання, а зовнішні судження та оцінки.

Таким чином, у нашому дослідженні ми розглядаємо суб'єктну позицію як усталений, суб'єктно-пристрасний смислороджучий центр у структурі особистості студента, що детермінує його саморозвиток і самореалізацію в майбутній професійній сфері. В цьому контексті можна стверджувати, що вона є не лише умовою, але і показником суб'єктної включеності студента в навчально-професійну діяльність, показником процесу його професійного становлення як фахівця. Суб'єктна позиція студента в освітній ситуації свідчить, що освіта актуалізує особистісний потенціал, робить студента співавтором освітнього процесу, є сферою його самоствердження.

Основним інтегративним проявом суб'єктної позиції, на нашу думку, є самоактуалізація особистості. За визначенням автора теорії

самоактуалізації А. Маслоу, самоактуалізація – це бажання людини стати всім, ким вона здатна стати, прагнення повністю реалізувати свої потенційні можливості. На думку А. Маслоу, людей, котрі самоактуалізуються, вирізняє потреба в діяльності, відповідальність, творчість, відкритість і справедливість. Самоактуалізація означає прислухатися до свого власного голосу, брати на себе відповідальність, бути чесним, багато працювати, мати незалежну від оточення позицію, знайти самого себе та мету свого життя [8].

Самоактуалізація – це неперервний потік професійного та особистісного зростання у відповідності зі здібностями та можливостями особистості. Вона передбачає наближення до розуміння та здійснення сенсу власного життя через набуття особистісного досвіду, що включає в себе самопізнання та присвоєння загальнолюдських цінностей, таких, як відкритість, довіра, прийняття, свобода, природність, демократичність, спів причетність, незалежність тощо. Самоактуалізація – це основний інтегративний критерій суб'єктної позиції студента, котра є сукупністю поглядів, установок, потреб, цілей, цінностей особистості, що спонукають її до досягнення у професії максимуму того, чого особистість здатна досягти.

Отже, здійснений аналіз концептуальних підходів до розуміння особистісної, суб'єктної та смислових позицій, а також суб'єктності студента як майбутнього фахівця дозволив визначити основні характеристики суб'єктної позиції. Цю позицію ми розуміємо як інтеграцію ставлення до професійної діяльності як невід'ємного компонента системи сенсожиттєвих орієнтацій суб'єкта, авторського і відповідального ставлення до навчально-професійної діяльності, особистісного прийняття вимог професійної діяльності, орієнтацію на максимальне використання та створення оптимальних умов для розкриття власного потенціалу та потенціалу інших людей. Суб'єктна позиція виступає як системотвірний чинник розвитку психологічної готовності до майбутньої професійної діяльності, що, у свою чергу, забезпечує високу ефективність у професійній сфері.

Таким чином, суб'єктну позицію студента ми розглядаємо у двох аспектах: як комплексне, інтегративне утворення особистості, що забезпечує її готовність до неперервного процесу професійно-особистісного самовизначення і саморозвитку, а також як міру якісної визначеності даного процесу, що відображає рівень професійного становлення особистості в середовищі вишу.

Теоретичний аналіз даного феномену в контексті концепцій суб'єктної активності особистості дозволив представити його як неперервний процес вибору і набуття основ власного буття, в якому проявляється та розвивається її суб'єктність і свобода як вираження даної суб'єктності.

Суб'єктна позиція студента – це інтегративна характеристика особистості, що виражає систему його емоційно-ціннісних ставлень, визначає рефлексивно-особистісний спосіб активності студента в освітньому середовищі вищої школи. Відтак, надзвичайно важливо окреслити критерії та показники розвитку суб'єктних позицій студентів в освітньому середовищі вишу.

Згідно з О. Бондаренком, суб'єктність є якістю особистості, яка «відображає, позначає здатність її перетворити принцип свого особистісного буття на певну умову життєдіяльності, адекватну чи неадекватну, таку, що допомагає або, навпаки, перешкоджає розгортанню, опрідметненню персоналізованого індивіда у світі внаслідок його смислогенезу» [2, с. 57]. Ми детально проаналізували виокремлені О. Бондаренком чотири сторони суб'єктності: 1) суб'єктність як інтернальність; 2) суб'єктність як продуктивність щодо своїх власних переживань; 3) суб'єктність як незалежність (автономність) у соціальних та міжособистісних стосунках; 4) суб'єктність як здатність самовизначення [2].

Спираючись на означені сторони суб'єктності та проаналізовані вище компоненти та функції суб'єктних позицій, ми окреслили особливості прояву суб'єктних позицій студентів. На нашу думку, суб'єктна позиція студента може бути генералізована в таких характеристиках особистості, як позитивне самоставлення, інтернальність, внутрішня мотивація навчально-професійної діяльності, рефлексивність, відносна автономність (незряддєвість), спрямованість на саморозвиток і самоактуалізацію.

Позитивне самоставлення особистості майбутнього фахівця полягає у здатності свідомо та впевнено будувати свої життєві плани, розуміючи і приймаючи як свої можливості, так і обмеження.

Інтернальність особистості визначається такою позицією, при якій відповідальність за всі події власного життя вона приймає на себе, пояснює їх власною поведінкою, волею, прагненнями, можливостями та адекватно оціненими здібностями.

Наявність внутрішньої мотивації навчально-професійної діяльності є необхідним чинником побудови гармонійної внутрі-

шньої предметної структури професійної діяльності, яка оптимальним чином організовує весь процес самоактуалізації. Суб'єктність у навчально-професійній діяльності проявляється в залежності студентів від внутрішнього контролю («автономності») через цілеспрямованість, розвинений самоконтроль, схильність до самостійного виконання роботи.

Навчально-професійна діяльність – це діяльність, яка повертає студента на самого себе, потребує постійної рефлексії, оцінки власних дій та якостей. У процесі професійної освіти особливої інтенсивності набуває процес рефлексивного аналізу уявлень про своє Я у взаємозв'язку із засвоєнням позиції професіонала.

Процес саморозвитку та самоактуалізації майбутнього фахівця тісно пов'язаний із ціннісними орієнтаціями та, зокрема, спрямованістю на саморозвиток і самопізнання (самоставлення, само оцінювання, тобто з рефлексією), що виступає їх когнітивною основою. При цьому основним інтегративним критерієм суб'єктної позиції студента ми вважаємо самоактуалізацію, котра є сукупністю поглядів, настанов, потреб, цілей, цінностей особистості, що спонукають її до досягнення в майбутній професії максимуму того, чого особистість здатна досягти (зокрема, самоактуалізуючись у кожен конкретний момент освітньої ситуації).

Отже, проаналізувавши змістове наповнення суб'єктної позиції особистості, ми визначили наступні критерії розвитку суб'єктної позиції студента: 1) внутрішня навчально-професійна мотивація; 2) ціннісні орієнтації особистості; 3) інтернальний локус контролю; 4) рефлексивність; 5) самоповага; 6) відносна автономність; 7) реалізація потреби в загальній та ситуативній самоактуалізації.

Експериментально-діагностичне дослідження емпіричних показників суб'єктних позицій студентів здійснювалося за допомогою таких методик:

- внутрішня мотивація навчально-професійної діяльності – методика О. Реана, В. Якуніна;
- ціннісні орієнтації – опитувальник цінностей Ш. Шварца та У. Білські (модифікація О. Ліхтарникова);
- відносна автономність – методика Г. Пригіна для діагностики стилю навчальної діяльності студентів;
- локалізація суб'єктивного контролю – методика Д. Роттера в модифікації О. Ксенофонтової;

- рефлексивність – методика А. Карпова;
- самоставлення – особистісний семантичний диференціал;
- рівень загальної та ситуативної самоактуалізації студентів в освітньому середовищі вишу – методика Е. Шострома в модифікації Н. Каліної і А. Лазукіна (опитувальник САМОАЛ) та модифікована нами методика ситуативної самоактуалізації особистості Т. Дубовицької.

Контингент дослідження становили студенти – майбутні фахівці гуманітарної сфери – психологи, соціальні працівники, соціальні педагоги, вчителі іноземних мов, початкових класів, хімії і біології, трудового навчання віком 17–24 роки. Сукупний обсяг вибірки – 830 осіб, репрезентативність якої забезпечувалася методом квот.

З метою визначення стандартних показників рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів ми побудували п'ятирівневу шкалу нормативів. Для цього спочатку визначили стандартні показники для кожного з досліджуваних критеріїв: обчислили середні значення (\bar{x}) та стандартне відхилення (σ) для результатів за кожним критерієм за формулами:

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n}; \quad \sigma = \sqrt{\sigma^2}, \quad \text{де } \sigma^2 = \frac{n \sum x_i^2 - (\sum x_i)^2}{n(n-1)}.$$

Таким чином, для кожного досліджуваного критерію ми одержали по 5 стандартних показників, відповідно до п'яти рівнів, виокремивши такі п'ять рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів у процесі освіти:

- 1 – пасивно-репродуктивна;
- 2 – активно-репродуктивна;
- 3 – активно-рефлексивна;
- 4 – креативно-сміслова;
- 5 – професійно-екзистенційна (табл. 1).

Таблиця 1

Стандартні показники меж рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів

Позиція	Межі рівнів
Пасивно-репродуктивна	від 0 до $\bar{x} - 1,5\sigma$
Активно-репродуктивна	від $\bar{x} - 1,5\sigma$ до $\bar{x} - 0,5\sigma$
Активно-рефлексивна	від $\bar{x} - 0,5\sigma$ до $\bar{x} + 0,5\sigma$
Креативно-сміслова	від $\bar{x} + 0,5\sigma$ до $\bar{x} + 1,5\sigma$
Професійно-екзистенційна	від $\bar{x} + 1,5\sigma$ до x_{\max}

Відповідно до вказаних вище критеріїв та отриманих за ними емпіричних показників було виокремлено такі п'ять рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів у процесі освіти: *пасивно-репродуктивний*, «Я як студент»; *активно-репродуктивний*, «Я – студент»; *активно-рефлексивний*, «Я як майбутній фахівець»; *креативно-смысловий*, «Я – майбутній фахівець»; *професійно-екзистенційний*, «Я – творець».

Пасивно-репродуктивна позиція студента проявляється в зовнішній мотивації навчання, екстернальній локалізації контролю, нездатності проаналізувати свою діяльність і адекватно оцінити себе, байдужому та відчуженому ставленні до того, що відбувається. Для студентів характерне реактивне емоційне переживання як відповідь на соціальний стимул (об'єктивну цінність). На заняттях такі студенти малоактивні, не беруть участь у дискусіях, викладача сприймають як формального керівника, знання засвоюють поверхово. Переважають цінності безпеки (безпека сім'ї, близьких, країни, фізичне та психічне здоров'я, дружба), а також цінності насолоди, стимуляції та самовизначення (свобода, незалежність). Характерні явища професійної маргінальності, відсутнє прагнення до особистісного і професійного зростання. Такі студенти перебувають у позиції «Я як студент». Завдання професійного аксіогенезу студентів із цією суб'єктивно-ціннісною позицією – *ідентифікація образу професії* з метою визначення особистісного смислу професійної освіти. Відбувається первинне структурування професійно ціннісного самовизначення особистості.

Активно-репродуктивна позиція студента проявляється переважно в зовнішній мотивації навчально-професійної діяльності. Студенти, котрі займають цю позицію, в навчанні орієнтуються перш за все на високі оцінки, похвалу та заохочення, рейтинг серед однокурсників тощо. Вони часто проявляють вибіркоче емоційне ставлення до окремих дисциплін або тем, безсистемне засвоєння знань. Основним регулятором навчальної діяльності стає зовнішній контроль, завдяки якому студенти можуть досягти певних успіхів. Вони орієнтуються перш за все на консервативні цінності (конформізму, підтримки традицій та безпеки) та цінності досягнення. Сумніви у власній спроможності і можливості побудувати освітню траєкторію саморозвитку не можуть привести до успішної професійної ідентифікації особистості. Орієнтуючись лише на навчальні досягнення, вони перебувають у позиції «Я студент».

Завдання професійного аксіогенезу – *референція предметного змісту освіти та його суб'єктивне прийняття у процесі адаптації до вимог освітнього середовища.*

Активно-рефлексивна позиція студента відображає внутрішню навчально-професійну мотивацію. Усвідомлюючи відповідальність за успішність свого навчання, такі студенти все ж не готові до того, щоб зайняти активну позицію в освітньому середовищі вишу. Засвоєння знань відзначається глибиною, системністю та узагальненістю, проте не завжди на рівні особистісного досвіду. Водночас вони не впевнені в тому, що їх навчальні успіхи можуть реально змінити ситуацію відповідно до професійних намірів. Переважають цінності самовизначення, соціальної культури та соціальної влади. Характерна нездатність вільно приймати рішення та втілювати їх у життя. Відтак, професійні перспективи недостатньо осмислені, що характеризується невизначеною професійною ідентичністю. Примиряючи до себе професійну роль, вони перебувають у позиції *«Я як майбутній фахівець»*. Завдання професійного аксіогенезу – суб'єктивна *інтерпретація функціонального значення* професійної освіти як результат рефлексії суб'єктно-ціннісних позицій різних учасників освітнього процесу з метою знаходження автентичних смислів професійної освіти.

Креативно-смілова позиція студента пов'язана зі стійкою професійною мотивацією. Студенти вважають, що успішність навчально-професійної діяльності залежить перш за все від власних зусиль, і вони самі можуть управляти процесом свого професійного зростання. При цьому відзначаються високим рівнем відповідальності, вимогливістю до себе, мотивацією досягнення та активністю. На заняттях переважає активна особистісно-зацікавлена позиція. На практиці майбутні фахівці виявляють самостійність у використанні теоретичних знань, інтерес до аналізу власної професійної компетентності. Такі студенти орієнтовані на цінності самовизначення (творчість, незалежність, самостійність, допитливість), зрілості (мудрість, самоповага, внутрішня гармонія) та цінності стимуляції (цікаве та різноманітне життя). Процес професійної ідентифікації відбувається достатньо успішно, що проявляється в позиції *«Я майбутній фахівець»*. Завдання професійного аксіогенезу – *емпатійне засвоєння різноманітних оцінювальних значень освітнього змісту з метою творчого самовираження.*

Професійно-екзистенційна позиція властива студентам, які мають глибоке переконання у правильності свого професійного вибору, що відповідає їх життєвому покликанню. Кожна освітня ситуація для них наповнена смыслом. Студенти прагнуть максимально проявити активність і реалізувати свої здібності. Вони поводяться невимушено і природно, здатні самі контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх у життя. Найбільш значущими для них є цінності самотрансценденції (духовне життя, внутрішня гармонія, творчість, єднання з природою, сенс життя). Майбутні фахівці відкриті новому досвіду, творчо ставляться до пізнання, впевнені в собі й орієнтовані на власні принципи та переконання, перебуваючи в позиції «Я творець». Завдання професійного аксіогенезу студентів із цією суб'єктивно-ціннісною позицією полягає в *генералізації*, гармонізації й ієрархізації (холархізації) цілісної ціннісно-смыслової свідомості майбутнього професіонала, що інтегрує *вітакультурні значення* сукупного змісту професійної освіти.

У спробі теоретично концептуалізувати рівні розвитку суб'єктивних позицій студентів ми проаналізуємо смыслову вертикаль особистості за Б. Братусем [4].

У його теорії нульовий рівень становлять прагматичні, ситуативні смысли, які визначаються предметною логікою досягнення мети в конкретних умовах. На думку Б. Братуся, такий смыссл навряд чи можна назвати особистісним, оскільки він прив'язаний до ситуації та виконує службову регулятивну роль у її усвідомленні.

Наступний, перший рівень смыслової сфери особистості – егоцентричний, у якому вихідним моментом є особиста вигода, зручність, престижність тощо. Цей рівень може передбачати такі наміри, як, наприклад, самовдосконалення. Але якщо воно спрямоване тільки на себе, то є не більш ніж егоцентризмом.

Другий рівень – групоцентричний. Визначальним смысловим моментом ставлення до дійсності на цьому рівні стає близьке оточення особистості, група, з якою вона або ототожнює себе, або ставить її вище за себе. Ставлення до Іншого суттєво залежить від того, чи є він «своїм» або «чужим».

Третій рівень – просоціальний. Він передбачає орієнтацію на суспільні цінності. На відміну від попереднього, де смыслова, особистісна спрямованість обмежена користю, добробутом, зміцненням соціальних позицій, просоціальний рівень характеризується внут-

рішньою смисловою спрямованістю особистості на створення таких результатів (продуктів праці, діяльності, спілкування, пізнання), які принесуть благо Іншим, суспільству загалом [4].

Отже, згідно з Б. Братусем, якщо на першому рівні Інший позиціонується як річ, як основа егоцентричних бажань, на другому рівні Інші поділяються на «своїх», що володіють самоцінністю, і «чужих», її позбавлених, то на третьому рівні принцип самоцінності стає загальним, визначаючи залучення до родової людської сутності.

Якщо рівні смислової сфери (егоцентричний, групоцентричний, просоціальний) становлять вертикаль, ординату сітки смислових ставлень, то намічені ступені присвоєння їх особистістю (ситуативна, стійка, особистісно-ціннісна) становлять горизонталь, абсцису цієї сітки.

Відтак, можна виокремити рівень смислової сфери особистості, характер її зв'язків зі смисловими утвореннями, ступінь її внутрішньої стійкості тощо. На думку Б. Братуся, розвиток смислової сфери повинен полягати в одночасному русі по вертикалі і горизонталі – до смислової ідентифікації зі світом та по лінії переходу від нестійких, епізодичних ставлень до стійких і усвідомлених ціннісно-смислових орієнтацій.

Зрозуміло, цей рух йде зовсім не лінійним шляхом, а передбачає труднощі та кризи. Порівняння горизонталей (діяльностей) і вертикалей (смыслів) доцільне саме в такому об'єднанні, оскільки, на думку Б. Братуся, особистість як вертикаль реалізує себе через горизонтальні зв'язки [4].

Найвищий рівень, згідно з концепцією Б. Братуся, – есхатологічний, на якому визначаються суб'єктивні ставлення особистості до сенсу життя, до безкінечного, встановлюється особиста релігія [4].

Далі ми здійснили зіставлення виокремлених нами рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів у процесі освіти зі смисловою структурою особистості (за Б. Братусем) та рівнями інтегральної суб'єктності (за З. Карпенко) (табл. 2) [11].

Так, суб'єктна позиція «Я як студент» пов'язана з рівнем індивіда, коли студент «існує в симбіотичній єдності з іншими...», які відгукуються на його потреби, не володіє самосвідомістю» і тому цей рівень називається відносним суб'єктом життєдіяльності [5]. Студент виступає в ролі об'єкта впливу.

Співвіднесення рівнів розвитку суб'єктної позиції студента з рівнями функціонування особистісного смислу (за Б. Братусем) та інтегральної суб'єктності (за З. Карпенко)

Назва суб'єктних позицій	Рівні особистісного смислу (за Б. С. Братусем)	Рівні інтегральної суб'єктності (за З. С. Карпенко)
Пасивно-репродуктивна «Я як студент»	Доособистісний рівень (немає особистісного ставлення до виконуваних дій)	Відносний суб'єкт (людина як об'єкт соціального впливу, індивід)
Активно-репродуктивна «Я студент»	Егоцентричний рівень (смысловими спрямуваннями є особистісний успіх, престижність, користь)	Моносуб'єкт (людина як активний діяч, суб'єкт відносно індивідуальної діяльності)
Активно-рефлексивна «Я як майбутній фахівець»	Групоцентричний рівень (ідентифікація себе з групою; людина цінна не сама по собі, а своєю належністю до певної групи)	Полісуб'єкт (суб'єкт групової взаємодії, особистість)
Креативно-смыслова «Я майбутній фахівець»	Гуманістичний рівень (смыслові прагнення принести добро іншим)	Метасуб'єкт (суб'єкт творчої діяльності, індивідуальність)
Професійно-екзистенційна «Я Творець»	Есхатологічний, духовний рівень (кожна особистість є цінністю)	Абсолютний суб'єкт (суб'єкт духовної практики, універсальність)

Суб'єктна позиція «Я студент» є активно-репродуктивною і відповідає егоцентричному рівню (за Б. Братусем) та рівню моносуб'єкта (за З. Карпенко). При цьому увага зосереджується на категорії навчальної діяльності як цілеспрямованій предметній активності особистості.

Наступна позиція «Я як майбутній фахівець» є активно-рефлексивною, відповідає групоцентричному рівню особистісного смислу та рівню полісуб'єкта інтегральної суб'єктності, що «задає умови розвитку особистості внаслідок інтерналізації суспільних цінностей і суб'єктивних смислів інших та оформлення власної ціннісно-смыслові (за змістом) і знаково-символічної (за формою) свідомості» [5, с. 29].

Суб'єктна позиція студента «Я майбутній фахівець» – креативно-смыслова, відображає гуманістичний рівень особистісного

смыслу та рівень метасуб'єкта інтегральної суб'єктності, пов'язаний зі здатністю до самовизначення, саморегуляції та творчого саморозвитку.

Найвищий рівень прояву суб'єктної позиції особистості професійно-екзистенційний – «Я творець» – відповідає есхатологічному, духовному рівню особистісного смыслу та рівню абсолютного суб'єкта в концепції інтегральної суб'єктності З. Карпенко, що акумулює зазначені рівні суб'єктності, виявляючись у повному усвідомленні сенсу свого буття [5].

Таким чином, співвіднесення рівнів розвитку суб'єктної позиції студента з рівнями функціонування особистісного смыслу (за Б. Братусем) та інтегральної суб'єктності (за З. Карпенко) показало несуперечливість, узгодженість виокремленої нами класифікації рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів із відомими у психології концептуальними підходами Б. Братуса та З. Карпенко.

Результати емпіричного дослідження розвитку суб'єктних позицій студентів в освітньому середовищі вишу засвідчують такий розподіл студентів згідно з їх суб'єктними позиціями (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл студентів за суб'єктними позиціями

Позиція	Частка вибірки
Пасивно-репродуктивна	10,1%
Активно-репродуктивна	49,6%
Активно-рефлексивна	30,4%
Креативно-смыслова	8,7%
Професійно-екзистенційна	1,2%

За даними експериментального дослідження можна стверджувати, що фактично для половини студентів характерна активно-репродуктивна позиція (49,6%). Активно-рефлексивна позиція властива 30,4% майбутніх фахівців. Водночас кожен десятий студент (10,1%) виступає в ролі пасивного об'єкта впливу (пасивно-репродуктивна позиція). Лише 8,7% студентів проявляють в освітньому середовищі вишу креативно-смыслову позицію. Втім, професійно-екзистенційна позиція властива незначній частині студентства (1,2%). Фактично лише кожен десятий студент самоактуалізується в освітньому середовищі вишу (8,7% знаходяться в креативно-смысловій позиції, а 1,2% – у професійно-екзистенційній).

Можна стверджувати, що освіта більше орієнтована на закріплення у студентів позиції «пасивного споживача інфор-

мації», відтак, недостатньо сприяє розкриттю суб'єктного потенціалу студентів і становленню професійної ідентичності майбутніх фахівців.

Викладене дозволяє зробити такі висновки.

1. Необхідною умовою становлення професійної ідентичності є забезпечення цілісності процесів особистісного та професійного самовизначення майбутнього фахівця, що проявляється у їх взаємодії та взаємозбагаченні на основі гармонізації процесів персоналізації та персоніфікації. Переважання процесу персоналізації над процесом персоніфікації проявляється переважно в прагненні людини до досягнення високого статусу, що насамперед пов'язано з професійною роллю. Саме вона починає визначати ставлення людини до оточення, приводячи до серйозних професійних деформацій та кризи професійної ідентичності.
2. Успішність професійної ідентифікації студента повинна визначатися не тільки і не стільки критеріями персоналізації – досягненням певного професійного статусу, а перш за все критеріями персоніфікації – визначенням себе в професії на основі усвідомлення і прояву свого істинного Я та своїх цінностей, набуттям індивідуального способу існування себе у професії і разом з тим відкриттям та збагаченням свого Я через можливості професійної діяльності.
3. Суб'єктна позиція – це усталений, суб'єктно-пристрасний смислопороджуючий центр у структурі особистості студента. Це складна інтегративна характеристика особистості майбутнього фахівця, що відображає його активно-вибіркове, ініціативно-відповідальне, перетворююче ставлення до самого себе, до майбутньої професійної діяльності, до світу і життя загалом.
4. У контексті вищої професійної освіти важливим є те, що суб'єктна позиція – це система домінуючих вибіркового ставлень майбутнього фахівця, що визначають його майбутню професійну діяльність та активний характер професійної ідентифікації у процесі професійної підготовки. Відтак, суб'єктна позиція студента є запорукою осмисленого, ціннісно-сислового осягнення професійних знань і становлення професійної ідентичності майбутнього фахівця.
5. На підставі емпіричного дослідження було виокремлено п'ять рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів у процесі професійної освіти: пасивно-репродуктивний – «Я як студент»; активно-репродуктивний – «Я студент»; активно-рефлексивний – «Я як майбут-

ній фахівець»; креативно-смысловий – «Я майбутній фахівець»; професійно-екзистенційний – «Я творець». При цьому кожен другий студент перебуває в активно-репродуктивній позиції, що не може привести до успішної професійної ідентифікації особистості.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні психолого-педагогічних умов, сприятливих для розкриття суб'єктного потенціалу студентів як майбутніх фахівців.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
2. Бондаренко О. Ф. Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії / О. Ф. Бондаренко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / [за заг. ред. В. О. Татенка]. – К. : Либідь, 2006. – С. 52–69.
3. Борытко Н. М. Становление субъектной позиции учащегося в гуманитарном пространстве урока / Н. М. Борытко, О. А. Мацкайлова. – Волгоград : Изд-во ВГИПКРО, 2002. – С. 18–27.
4. Братусь Б. С. Опыт обоснования гуманитарной психологии / Б. С. Братусь // Гуманистическая и трансперсональная психология. Хрестоматия / [сост. К. В. Сельченко]. – М. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – С. 54–71.
5. Карпенко З. С. Аксиопсихология личности / З. С. Карпенко. – К., 1998. – 216 с.
6. Кучинский Г. М. Психология внутреннего диалога / Г. М. Кучинский. – Минск : Университетское, 1988. – 206 с.
7. Ленгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия / А. Ленгле. – М. : Генезис, 2004. – 128 с.
8. Маслоу А. Психология бытия. Пер. с англ. / А. Маслоу. – М. : «Рефлбук», К. : «Ваклер», 1997. – 304 с.
9. Мясичев В. М. Психология отношений: Избранные труды / В. Н. Мясичев. – М., 1995. – 356 с.
10. Орлов А. Б. Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики: Учеб. пособие для студ. психол. фак. вузов / А. Б. Орлов. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 272 с.
11. Радчук Г. К. Аксиопсихология вищої школи. Монографія / Г. К. Радчук. – Вид. друге, розширене і доповнене. – Тернопіль, ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – 380 с.
12. Соколова Е. Т. Психотерапия: теория и практика / Е. Т. Соколова. – М. : Академия, 2002. – 368 с.
13. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
14. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: [монография] / Л. Б. Шнейдер. – М. : МОСУ, 2001. – 256 с.